

ИМПЕРАТОРСКИ САЛГУСИ И LEX HADRIANA

Период принципата, нарочито време владавине императора из династије Антонина и Севера, са становишта већине појава које чине римску цивилизацију, представља класичан период. Ово у највећој мери вреди за првану науку. Захваљујући активности многих еминентних правника, правне установе, засноване на развијеним робовласничким односима и робноовчаном привреди, добиле су своју класичну формулацију. Али иза ове сјајне фасаде одвијао се један процес који није оставио већи утисак на савременике, посебно правнике, па су о њему оставили релативно мало података. Реч је, наиме, о дубокој кризи робовласничког начина производње, засноване на бројној и јефтиној радној снази робова, и о разноврсним покушајима да се пронађе излаз из ње (1). Најчешће су се ови покушаји сводили на примену већ раније познатих односа, који су у новим условима добијали и одговарајућу нову друштвену садржину (2). Међутим, било је покушаја да се створе нови производни и њима одговарајући правни односи, који би потпуно одговорили новонасталим околностима.

У овом другом смислу од посебног интереса су велепоседи који су се формирали у провинцијама, чији је технички назив био *saltus* (3). Важну карактеристику *saltusa*, који су иначе могли припадати било императору, било појединим сенаторским породицама, представљала је њихова екстериторијалност у односу на *civitates* (4). Из ове околности произишле су многе специфичности у вези са правним режимом *saltusa*, а основна последица била је тенденција власника да се понаша као једини господар лица и ствари на *saltusu*, узимајући прерогативе јавне власти (5). Оваква ситуација била је нарочито карактеристична за императорске *saltuse*.

Класична земља *saltusa* била је северна Африка (*A. Proconsularis*). За време Нерона, захваљујући конфискацијама о којима нас обавештава Плиније (6), већина ових велепоседа прешла је у руке императора. О организацији производње и управе на њима није се знало готово ништа све до откривања епиграфског материјала на територији на којој су се некада налазили, у данашњем Тунису. Ови налази, с краја прошлог и почетка овог века, пружили су низ драгоцених података. Међу најзначајнијим били су подаци који нас обавештавају да су права и обавезе лица која живе на *saltusima* били регулисани општим правним нормама као што су *lex Manciana* и *lex Hadriana*.

1) О узроцима кризе и методама њеног превазилажења в. Д. Стојчевић: Од римског роба до колона, *Анали Правног факултета у Београду*, 2—3 (1961) стр. 129—136; А. Роман: *Стварање феудалних односа и римско посткласично право*, докторска дисертација, Београд 1963. (дактилографисано), стр. 16. и сл.

2) Стојчевић, *op. cit.*; Ромац, *op. cit.*, стр. 95—135.

3) О еволуцији у значењу термина *saltus* в. Fustel de Coulanges: *Recherches sur quelques problèmes d'histoire*, Paris 1885, стр. 25. и сл.; Sculten: *Römischen Grundherrschaften*, Weimar 1896, 17 и сл.

4) Schulten, *op. cit.*, стр. 2—12; E. Beaudouin: *Les grands domaines dans L'Empire romain*, *Nouvelle revue historique de droit français et étrangers (N.R.H.)*, 21 (1897), стр. 549 и сл.

5) Beaudouin, *op. cit.*, стр. 552., наводећи као пример натпис из Сук-ел-Кмиса (*Saltus Burunitanus*).

6) Плинијус; Н. X. 18, 35.

Тешко је утврдити шта су представљали *leges*, јер њих натписи не преносе непосредно: у оба случаја реч је о актима управника императорских имања — *procuratores*, који се позивају на један или други закон (7). Ова околност била је повод за бројне контроверзе међу истраживачима, и условила је настанак неколико теорија о карактеру, датирању, просторном важењу и првобитном садржају ових закона нарочито *lex Manciana* (8). У новије време, изгледа, одабачено је раније (Шултеново) мишљење (9) да је реч о правом *lex rogata*, једном од неколико *leges agrariae* донетих крајем II века пре н.е. Вероватније је да је реч о акту за који је примењен назив *lex* у ширем смислу; с обзиром на то да је (*lex*) *data... ad exemplum legis Manciane* дело прокуратора у једној сенаторској провинцији, а да се у њему не види никакво учешће проконзула, вероватно је да се односи само на императорске салтусе, а не и на *ager privatus vectigalisque* (10). Значајна је околност да је *fundus Villae magnae Variani*, за који је (*lex*) *data* донет, раније вероватно био приватни посед; на ово указује честа употреба термина *dominus* у тексту натписа. Ово је послужило као повод за закључак да *lex Manciana* није био уопште акт јавне власти, већ *lex contractus* редигован од стране власника поседа, а потврђен путем (*lex*) *data* у моменту преласка поседа у руке императора (11).

7) Реч је о три натписа, откривена на релативно малом простору у долини реке Мешерде у Тунису. Први натпис, назвап по локалитету на коме је откривен — Henschir-Mettich, састављен је 116—117. године и посвећен Трајану. Његова садржина је (*lex*) *data a... procuratoribus ad exemplum legis Mancianae*, и њиме је регулисана окупација земљишта означених термином *subseciva*, тако да онај који их окупира стиче *usus proprius*; затим следи низ правила о односима на поседу за који је (*lex*) *data* донет (пуни назив поседа је *fundus Villae magnae Variani id est Mappalla Siga*). Натпис је доста оштећен и местимично врло нејасно редигован. Следећи натпис, из времена Хадријана, нађен на месту Аин-ел-Бемала, садржи три документа: 1. молбу једне групе лица упућену прокураторима да им се доделе *agri qui sunt in silvestribus et pelustribus lege manciiana condicione*; 2. *sermo procuratorum imp. Caes. Hadriani Aug.*, којим се окупација одобрава у смислу *lex Hadriana de rudibus agris et iis qui continuo inculti sunt*; 3. пропратно писмо у коме се помиње један већи број прокуратора. Натпис је оштећен у још већој мери него претходни. његове празнине, међутим, у доброј мери попуњава трећи натпис, *ara legis Hadrianae*, нађен код извора Аин Ouassel. Олтар је поставио у време Септимија Севера прокуратор *Patroclus*. Натпис на олтару садржи *sermo procuratorum*, по свему судећи једнак, ако не дословно а оно свакако по садржају, ономе из претходног натписа. Текстови ових натписа објављени су у Girard: *Textes de droit romain*, 5e ed., Paris 1923, стр. 874—883; овде ће текстови бити навођени према овом издању. Доста обимна литература о североамеричким натписима, настала, углавном у време када су они откривени (1880—1910) наведена је у Жирард. Поједини од ових радова биће наведени у даљем излагању. Од новије литературе треба поменути: Т. Frank: *The inscriptions of the imperial domains of Africa*, Amer. Journal of Philology, XLVII (1926), стр. 56—73; 153—170. J. Brissaud: *Le régime de la terre dans la société étatiste du Bas-Empire*, thèse, Paris 1927, стр. 70—85; интересовање за ове натписе, сасвим ослабљено после наведених радова, обновљено је педестих година, после публиковања таблица Албертини (купопродајних уговора из вандалског периода, у којима се као предмет појављује *cultura manciana*); в. *Tablettes Albertini* (komentar Ch. Saulagne), Paris 1952, стр. 97—143; J. Carcopino: *Les tablettes Albertini*, Journal des savants, 1952, стр. 145—169; R. Monier: „Cultura manciana” et emphatique, Studi Paoli, 1956, 521—525; И. Ф. Головачев: О нејекоторих особеностајх колонијалних односијниј у римској Африке II век, Вестник древнјих историји, 1, 1961, 120—128; А. Pezzana: *Intorno alla lex Manciana*, Studi Betti, vol. 3, 1962, стр. 629—674.

8) Преглед ових теорија доноси Brissaud, op. cit., стр. 73—74; в. такође Головачев, op. cit., стр. 122.

9) Schulten, *Die Lex Manciana, eine afrikanische Domänenordnung*, Берлин 1897, стр. 18—19; његовом мишљењу је у основи близак и Cuq, *Le colonat partiaire dans l'Afrique romaine d'après l'inscription*, d'Henschir-Mettich, Paris 1897, стр. 4.

10) V. Pezzana, op. cit., стр. 636—637.

11) Тако Girard, op. cit., стр. 876 и Carcopino, op. cit., стр. 161—162.

Овакав историјат *lex Manciana*, по свему судећи, даје најбоље објашњење разлога који су мотивисали доношење *lex Hadriana* и његову садржину. *Sermo procuratorum* из Аин-ел-Бемале, на основу којег нам је познат *lex Hadriana*, представља одговор на молбу групе лица (која се не могу идентификовати) да им се дају земљишта означена као *agri qui sunt in silvestribus et palustribus*, под условима које предвиђа *lex Manciana* (12). Прокуратори се у свом одговору, међутим, позивају не на *lex Manciana*, него на *lex Hadriana*, и у извесном смислу доносе решење *ultra petita*: с једне стране, одобравају окупацију земљишта које *lex Manciana* није узимао у обзир, а, с друге стране, прецизно дефинишу право које се стиче актом окупације (*ius possidendi ac fruendi hereditique suo relinquendi*), уместо ранијег, доста неодређеног, *usus proptius*. Уколико би у случају *lex Manciana* била реч о приватном акту (*lex contractus*), било би сасвим разумљиво зашто се за означавање односа успостављених на основу њега користио термин *usus proptius*, који нема прецизно правно значење. Нови „закон“, у сваком случају акт јавне власти, могао је да да овом односу сасвим јасну формулацију, какву и налазимо у *sermo procuratorum* (13).

Тако је *lex Hadriana*, односно *sermo procuratorum* донет на основу њега, дао коначну редакцију једном специфичном правном односу, који има своју предисторију на императорским, а можда и приватним велепоседима у северној Африци (14).

Каква је природа тог односа? Текст *sermo procuratorum*, сачуван скоро у целини на натписима из Аин-ел-Бемале и Аин Васела, својим лапидарним формулацијама оставио је много простора за различита тумачења. Ипак, после више од пола века истраживања дошло се до низа закључака, нарочито коришћењем података из таблица Албертини и утврђивањем везе између ових натписа и других, од раније познатих извора.

У свом акту (15) Хадријанови прокуратори, после навођења импе-

12) Аин-ел-Бемала I, 5—8.

13) У том смислу Carcopino, loc. cit.; Monier, op. cit., стр. 523; Pezzana, op. cit., стр. 523; Pezzana, op. cit., стр. 643.

14) Carcopino сматра да је *lex contractus*, назван *lex Manciana*, због позитивних ефеката које је изазвао, постао нека врта типског уговора на једном ширем подручју (в. op. cit., стр. 161).

15) Мада је *sermo procuratorum* до сада више пута анализиран, сматрамо корисним да га овде наведемо у целини, што ће учинити даље излагање разумљивијим. Он гласи: „Quia Caes(ar) n(oster) pro infatigabili cura sua, per quam adsidue pro humanis utilitatibus excubat omnes partes agrorum, quae tam oleis aut vineis quam frumentis aptae sunt excoli iubet, itireo permissum providentiae eius potestas fit omnibus etiam eas partes occupandi quae in centuriis elocatis saltus Blandiani et Udensii et in illis partibus sunt quae ex saltu Lamiano et Dolitiano iunctae Turzitanis nec a conductoribus exercentur isque qui occupaverint possidendi ac fruendi hereditique suo relinquendi id ius datur quod est lege Hadriana comprehensum de rudibus agris et iis qui per X annos continuos inculti sunt. Nec ex Blandiano et Udensi saltu maiores partes fructuum... ua... ob... mm qui ea loca neglecta a conductoribus occupaverit, quae dari solent tertias partes fructuum dabit. De eis quoque ex Lamiano et Udensi saltu iunctae Turzitanis sunt tantumdem dabit. De oleis quas quisque in scrobibus posuerit aut oleastris inseruerit, captorum fructuum nulla pars decem proximis annis exigere; sed nec de pomis septem annis proximis. Nec alia poma in divisione unquam cadent quam quae veribunt a possessoribus. Quas partes arides fructuum quisque debet dare eas proximo quinquennio ei dabit in cuius conductione agrum occupaverit, post it tempus rationi.”

Као што је напоменуто, текст ни на једном од натписа није сачуван у целини. Овде је цитиран према Жираровом издању натписа из Аин-ел-Бамале.

раторове жеље да сва земљишта која су подесна за наведене културе, буду обрађена, дају овлашћење „свима“ да окупирају земљишта означена као *centuriae* (16) *elocatae* и *partes iunetae*... *pec a conductoribus exercentur*. Својевремено је утврђивање правог режима ових земљишта било повод за бурне полемике; наиме, била је вођена дискусија око читавог комплекса питања везаних за овај проблем, као: да ли су ове категорије биле под закупом *conductores* — генералних закупца велепоседа, или само прва или ниједна, односно како је уопште био регулисан однос између земљорадника и *conductores* (17). Оскудност података не допушта да се читав овај комплекс проблема реши дефинитивно на задовољавајући начин. Међутим, овај део текста је од суштинског значаја за разумевање целокупног склопа односа на салтусима, што је несумњиво допринело извесном опадању интереса за тумачење ових натписа (18). Новија литература третира ове проблеме, чини се, на нешто поједностављен начин, заобилазећи поједина питања, што свакако не остаје без утицаја на резултате. Тако је Соман (Saumagne) у своме коментару таблица Албертини извршио *ab ovo* анализу свих докумената који се односе на *lex Manciana* и *lex Hadriana* (19). Он је утврдио да су *agri qui sunt in silvestribus et palustribus* — које су „молиоци из Аин-ел-Бамале“ тражили од прокуратора *lege Manciana condicione* — идентични са *subseciva* из (*lex*) *data ad exemplum legis Mancianae*. С обзиром на то да *subseciva* представљају земљиште непогодно за обраду, она нису асигнирана па стога нису ни спадала, строго гледано, у оквир фундуса, тј. нису издавана у закуп. У том смислу њима су супротстављене *centuriae elocatae*, као земљишта погодна за обраду без већих улагања и стога издата под закуп. *Lex Hadriana*, према томе, обухвата правом окупације и земљишта која нису била предвиђена са *lex Manciana*, земљишта која су путем *locatio-conductio* била препуштена на искључиво коришћење кондукторима. Соман (Saumagne) придаје велики значај речи *etiam*, наведеној пре набрајања земљишта намењених окупацији. Он преводи цео став у том смислу да је „одобрење дато за окупацију (не само земљишта која су, будући под шумом или мочваром, погодна за маслињаче или винограде, него и) осим тога, *etiam* (оних делова који су погодни за житарице, а налазе се у саставу) центурија издатих у закуп, али које

16) О центурацији в. Beaudouin: *La limitation des fonds de terre dans ses rapports avec le droit de la propriété*, у Н.Р.Х. 1893—1894. Посебно за салтусе Schulten, *Röm. Grundherrschaft*, стр. 106—107.

17) Hirschfeld (*Die Kaiserlichen Verwaltungsbeamten bis auf Diocletian*, Берлин 1905, стр. 130) и Sarcosino (*Encore l'inscription d'Ain-el-Djemala*, *Klio* 8 (1908), стр. 176—178, полазећи од схватања да *conductor* није закупца салтуса, већ ренте коју плаћају колони, сматрају да „*pec a conductoribus exercentur*“ значи „изван закупа“; у основи је слично и становиште које је изнео Mispoulet (*L'inscription d'Ain-el-Djemala*, *N.R.H.* 31 (1907) стр. 17). Напротив, Schulten (*Die „lex Hadriana de rudibus agris“ nach einer neuen Inschrift*, *Klio* 7 (1907) стр. 202—203, 208—210) и Rostowzew (*Studien zur Geschichte des römischen Kolonates*, Leipzig—Berlin 1910, стр. 348—349) сматрају да су *conductores* закупци целог велепоседа и да, према томе, *pec... exercentur* из натписа значи „земљишта која кондуктори не обрађују, односно неадекватно обрађују“; наравно, осим овога постоје и друга спорна места у вези са правним режимом ове две групе земљишта, где није могуће спровести неко груписање ставова.

18) Головачев, *op. cit.*, стр. 120.

19) *Tablettes Albertini*, стр. 99—113, 116—134.

(ће се сматрати незаузетим, јер) нису стварно обрађиване од стране *conductores*" (20).

Аутори који су с касније бавили овим питањима, углавном, су прихватили наведено тумачење, мада не у свим детаљима (21). Оваква анализа захтевала је и ново тумачење дела текста који се односи на обавезе окупаната, па је Сوماњ предложио нову реконструкцију дела који није сачуван у изворима, између „*pec maiores partes fructuum...*” и „*qui ea loca neglecta a conductoribus*”, итд. Тако би се одредба која почиње са „*pec maiores...*” односила на обавезе окупаната „*lege Manciana*”, док би се другом одредбом регулисале обавезе лица која су користила концепсију новог закона (22). Даље следе одређе којима се окупанти по *lex Manciana* ослобађају обавезе да дају *partes fructuum*, уколико је реч о новим маслињацама током првих десет година, а седам година за остале културе (*set pec de romis* итд). Такође су изузети сви плодови намењени личној потрошњи окупаната. (Овде је за њих једини пут употребљен термин *possessores*).

Последњи став је једини који изричито говори о делу приноса житарица (*partes aridae*). Доста нејасна формулација указује на повећиоца ове обавезе: то је *proximo quiquemnio conductor in cuius conductone* итд., а затим *ratio*. По тумачењу које даје Сوماњ, то значи да до истека закупа *partes aridae* припадају кондуктору у чијем закупу је било земљиште у моменту окупације, а после тога администрацији *salutsa (ratio caesaris)* (23).

Ово је, изгледа, најслабија тачка у целој интерпретацији: тешко је, наиме, разумети зашто би *partes fructuum* са *subseciva* — земљишта која су формално била изузета од закупа, па према томе под директном управом прокуратора — припадали кондуктору (24), док би се приход са земљишта која су у принципу давана у закуп убудуће делио непосредно између произвођача и администрације. Решење овог проблема покушао је да да Пезана (*Pezzana*) (25). Он је искористио једну Константинову конституцију објављену у Картагени 319. године, за коју је Сوماњ утврдио да се односи на лица која су користила концепције

20) *Ibidem*, стр. 110. Слично тумачење дао је својевремено и Шултен, Клио 7, стр. 202—203.

21) *Carcopino*, *Journal des Savants*, стр. 157, сматра да се концепција *lex Hadriana* односи на све културе, а не само на житарице; *Pezzana* (у истом смислу као *Saumagne*) *op. cit.*, стр. 639—640.

22) *Nec... maiores partes fructuum exigantur quam exigi ob Legem Mancianam licet, is qui ea loca neglecta* итд. (Т. Алб. стр. 105). Раније су биле предложене реконструкције... *fructuum quam coloni ob summam Caes(aris) clementiam, is qui loca* итд. (*Schulten*, Клио 7, стр. 190);... *fructuum ex hac lege prestabuntur quam aliunde ob legem Farclianam, set si quis loca* итд. (*Carcopino*, Клио 8, стр. 160); *Mispoulet* је, не водећи рачуна о дужини оштећеног дела текста и о преосталим траговима слова, предложио следећи смисао: ... *fructuum quam ex aliis centuriis dabuntur itaque is qui loca* итд. (*op. cit.*, стр. 28).

23) Т. Алб. стр. 112.

24) То јасно произилази из текста (*lex*) *data... ad exemplum legis Manciane* (*Henrich-Mettich*, 1,10—11).

25) *Op. cit.*, стр. 649—655.

lex Manciana⁽²⁶⁾. Он је закључио да су се cultores lege Manciana налазили у економској зависности од суседног fundus-a, са кога су добијали воду и, вероватно, користили још неке службености⁽²⁷⁾. То није, међутим, био случај са лицима која су на основу lex Hadriana окупирани култивисано земљиште: они после истека закупа ступају на место кондуктора, са истим правима која су ови имали, па се зато и налазе као кондуктори, у директној односу с администрацијом⁽²⁸⁾.

Објашњења је усклађено са иначе малобројним подацима, али ипак не задовољава. Из њега произилазе потпуно различите судбине две категорије земљорадника које су настале у истим историјским околностима и чије је стварање мотивисано истим друштвено-економским разлозима, а наиме, да се обезбеди обрада земљишта која нису адекватно коришћена. Пезана, изгледа (као и многи пре њега)⁽²⁹⁾ третира окупацију примењену на северноафричким салтусима као изузетну ситуацију створену у посебним условима за изузетна земљишта. Насупрот окупацији, редован начин обраде био би, и после њеног увођења, исти као и онај у Италији, помоћу робова и нарочито помоћу колона—ситних закупца. Међутим, ниједан од докумената којима располажемо не помиње на овим салтусима такву врсту закупа,⁽³⁰⁾ већ само велезакуп conductores. Положај колона са saltus Burunitanus-a, који су се налазили у очигледној подређености према conductores, није био регулисан уговором са њима, већ општим нормама, између осталог једним lex Hadriana, који не мора, али може бити, идентичан са овим из sermo procuratorum⁽³¹⁾. Напротив, окупација је очигледно фаворизирана. То показује и начин на који се прокуратори односе према молби из Аин-ел-Бемале. И детаљно регулисање свих питања у вези с окупацијом у натпису из Хенхир-Метиха указује на њен велики економски значај⁽³²⁾.

С друге стране, сви императорски велепоседи су редовно издавани у закуп кондукторима. Ова пракса је довела у периоду домината до тога да су петогодишњи закуп заменили ius perpetuum и емфитевза⁽³³⁾. Разлог за то су, свакако, биле тешкоће око организације производње, надзора над робовима и колонима и, у случају ових последњих, контрола

26) C. Iust. 11, 63, 1: Emphyteuticarios gravant coloni agros praeter consuetudinem usurpantes, quos nullis culturis erudierunt, cum solemnitas id eas attractare permitat, quod eorum labore vel olivetis est obsidium vel vinetis. Sed et iriguas sontium aquas usurpare conantur, quarum fructus solis emphyteuticariis debentur. У даљем тексту конституције колони се обавезују да за воду коју узму преко потребе својих culturae плаћају emfitevzama pensiones accessionesque.

27) Op. cit., стр. 654—655.

28) Ibidem, стр. 655.

29) Ово је готово опште уверење које провејава кроз анализу афричких натписа у радовима Schultena (Клио 7) и Carcopina (Клио 8).

30) Rostowzew, loc. cit., Суq (op. cit., стр. 32 и сл.) је уложио напор да докаже да су земљорадници о којима говори део натписа из Henshir-Mettich-a (qui in fundo Villae magnae sive Mappalla Siga villas habent habebunt, I, 20—21) закупци; међутим, овај натпис је подложен врло различитим тумачењима (в. Toutain: Nouvelles observations sur l'inscription d' Henchir-Mettich, Н. Р. X. 23 (1899), стр. 168—169.

31) Ut Capite legis Hadriane, quod supra scriptum est, ademptum est, ademptum sit ius etiam procuratoribus, nedom conductori, adversus colonos ampliandae partes agrariae aut operarum praebitionem iugorumve (Girard, стр. 200).

32) По тумачењу које је дао Saumagne (op. cit., стр. 119 и сл.).

33) Brissaud, op. cit., стр. 20. и след.; Pezzana, op. cit., стр. 651.

приноса која је била неопходна, пошто се натурална рента састојала из дела плодова. Да би се ови проблеми решили, било је најједноставније препустити кондукторима за одређену фиксну суму новца све приходе од салтуса, без обзира на који начин су се ти приходи формирали. Такав случај је био и на *salvus Burunitanus* и на *fundus Villae magnae Variadi* из Хенхир-Метиха.

Различит правни режим земљишта уступљених на окупацију по *lex Manciana* и *lex Hadriana* није могао условити и различит положај окупаната према администрацији салтуса, јер тај положај и није био диктиран правним него техничким разлозима. Управа императорских салтуса о којима је реч у *sermo procuratorum* једноставно није била у могућности да одговори захтевима организације производње⁽³⁴⁾. Ступање окупаната у исти однос према администрацији, који су пре тога имали кондуктори, имало би смисла — технички гледано — само под условима да је реч о релативно великим површинама у рукама једног окупанта. Међутим, конституција из 319. године наводи да окупанги имају право само на онолико земљишта колико могу да култивирају сопственим радом (*Cum haec solemitas id eos attrahere permittat, quod eorum labore vel olivetis est opsidum vel vinetis*). Таблице Албертини такође показују да су *culturae mancianae* биле релативно мале парцеле земљишта⁽³⁵⁾. Наведени документи, мада су различитих епоха, у овом погледу показују потпуну сагласност. Они говоре, истина, само о маслинама и виноградима, али нема разлога за претпоставку да су површине под цераалијама биле веће.

Имајући у виду наведене разлоге, сматрамо да је много прихватљивији онај смисао који последњем ставу даје Каркопино⁽³⁶⁾ касније подржан од Ростовцева⁽³⁷⁾. По овом тумачењу кондуктор, у току чијег закупа је дошао до окупације, има право на *partes agrariae* (део приноса житарица) током наредних пет година, без обзира на то што је у међувремену можда већ престао да буде закупца, пошто је до окупације могло доћи не у првој, већ у другој, трећој, четвртој, или чак последњој години трајања закупа. То би била нека врста обештећења за земљишта која је кондуктор по уговору могао користити, а којих је фактички био лишен актом окупације. *Ratio*, коме припадају плодови после истека овог *quinquennium* јесте администрација салтуса, или тачније укупна маса прихода са салтуса, који ће у случају закључења новог уговора о закупу припасти новом кондуктору. Једно овакво обештећење има свој пуни смисао кад се тачно схвати значење израза којима су означена земљишта намењена окупацији: наиме, *loci neglecta a conductoribus* сва-

34) Вероватно је, како је то показао J. Kolendo (*La hierarchie des procurateurs dans L'inscription d'Ain-el-Djemala, Rev. des etudes latines, XLVI (1968), стр. 319—330*), да на салтусима о којима је реч у *sermo procuratorum* уопште није постојао *procurator saltus*; управљање салтусом било је потпуно препуштено кондукторима, док је *procurator regionis* вршио општи надзор над салтусима у свом региону. Ово уједно објашњава, чини нам се, и стилизацију цитираног текста из бурунитанског натписа (в. напомену 31).

35) B. Monier, *op. cit.*, стр. 521.

36) Клио 8, стр. 174—176.

37) *Op. cit.*, стр. 350.

како нису потпуно остављена без икакве економске функције. Кондуктори су, разумљиво, тежили да за време кратког периода закупа извуку из салтуса сваку могућу економску корист. А једно, до скоро обрађивано земљиште, није могло одједном постати непогодно за било какву привредну активност (у овом случају би и *lex Hadriana*, уосталом, био бесмислен, јер не би наишао на одзив). Шта су, дакле, *losa neglecta*? Тачан одговор пружају опште прилике у пољопривреди овога времена; наиме, недостатак робова у великој мери је, као што је већ напоменуто, онемогућио производњу на старим основама. То је морало нарочито да се одрази на велепоседе под закупом, јер кондуктори с обзиром на трајање закупа, нису могли да предузму радикалније мере које су у то време примењивали власници приватних латифундија (38). Једино решење је било прелазак на екстензивне форме привређивања, које захтевају мање ангажовање радне снаге, а то је било на првом месту сточарство (39). Претварање обрадивог земљишта у пашњаке смањивало је, међутим, вредност салтуса, и, у крајњој линији, водило смањењу закупнине која се могла добити приликом закључења уговора са новим кондукторима.

Одатле произилази да су императори, односно њихови прокуратори, морали нешто да предузму како би спречили процес који је имао директан утицај на смањење њихових прихода. Решење је било у томе да се створи један слој земљорадника чији би интерес био везан за интензивне културе, и да им се понуде такви услови који би их подстицали на што већу производњу. С обзиром на знатна улагања, која је захтевала амелиоризација земљишта (најбољи делови салтуса су свакако и даље обрађивани на традиционалан начин, помоћу робова), требало је њиховом положају дати одговарајућу гаранцију трајности и непроменљивости, посебно према кондукторима чија је самовоља била највећа претња сигурности ситних земљорадника на салтусима. Из тих разлога колонат на основу закупа, какав је постојао у Италији, није долазио у обзир. Ову гаранцију је представљало право створено са *lex Hadriana* — *us possidendi ac fruendi hereditique suo relinquendi*.

О карактеру овога права створена је крајем прошлог века теорија, која би се могла назвати „класичном“. По томе схватању *ius possidendi* је једна рана фаза у развоју будућег *ius emphyteuticum* (40). Основне сличности између емфитевзе и права која додељује *lex Hadriana* (односно још *lex Manciana*, мада не, као што је већ речено, у тако јасној правној формулацији) јесу: прво, њихов стварноправни карактер, трајност и наследивост; друго, ослобођење, плаћања канона, односно *partes*, за одређени почетни период времена (41). Додуше, постоје и очигледне разлике: *ius possidendi* не настаје уговором већ самом окупацијом; обавеза се не састоји у плаћању одређене суме новца, већ у давању дела

38) Д. Стојчевић, *loc. cit.*

39) В. Ромац, *op. cit.*, стр. 73.

40) Schulten: *Die lex Manciana*, стр. 39. и сл.; Cug, *op. cit.*, стр. 18, 22 и сл.; Beaudouin, *Les grands domaines*, Н.Р.Х. 22 (1898), стр. 556 и сл.; Mispoulet, *op. cit.*, стр. 45.

41) Beaudouin, *op. cit.*, стр. 567.

плодова; код *ius possidendi* не постоји изричита обавеза на обраду као у емфитевзе итд. Али, све ове разлике се сматрају секундарним и без утицаја на основну идентификацију.

Ово мишљење није озбиљније оспорено током више од пола века. Тек је Сомањ уочио у наведеној конституцији из 319. године супротстављање између ова два права, односно између њихових титулара⁽⁴²⁾. Његово мишљење су касније аутори прихватили и допунили у погледу аргументације, али се критика старог схватања, изгледа, завршила на формалним елементима⁽⁴³⁾. Зато је и касније било могуће тврђење да је „дух *lex Manciana* и *lex Hadriana* — дух емфитевзе“⁽⁴⁴⁾ да су окупанти *lege Hadriana* могли постати емфитевзе, за разлику од оних *lege Manciana*⁽⁴⁵⁾.

Раније су наведене друштвено-економске околности које су условиле доношење *lex Manciana* и, нарочито, *lex Hadriana*; емфитевза је настала из свих других разлога, сличних онима који су довели до велезакупа: то је, наиме, била немогућност да власник организуете производњу у сопственој режији. Емфитевза се појављује на земљиштима која припадају градовима, храмовима и затим императору, а тек врло касно на приватним поседима⁽⁴⁶⁾. И чињеница да се у доминату на *fundi patrimoniales* уместо велезакупа примењује емфитевза указује на паралелизам ових форми⁽⁴⁷⁾. Емфитевза, као и раније кондуктор, преузима једну битну функцију велепоседника — организацију производње. Пошто је на салтусима које наводи *sempro procuratorum* организатор производње у лицу *conductores* већ постојао, емфитевза је поред њега био сувишан. Оно што је недостајало било је радна снага; смисао окупације био је управо у томе да се ова радна снага обезбеди. Услови изванредно великих поседа, какви су били северноафрички салтуси, довели су до специфичног положаја ових произвођача. Главна карактеристика тог положаја је право које стичу окупацијом, једно стварно право *sui generis*. Овим се они јасно разликују од „обичних“ колона, познатих у Италији, који су били само закупци или чак прекаристи. Међутим, обавезе окупаната су обавезе колона — они дају *partes fructuum* (*tertiae partes* — редовни износ натуралне ренте у северној Африци, независно од положаја произвођача). Овај „канон“ је изузетно висок, неупоредив са оним који дугује емфитевза⁽⁴⁸⁾. Чак иако се износ

42) Op. cit., стр. 115—116.

43) Monier указује (op. cit., стр. 522) на малу површину парцела окупираних *lege Manciana* и на одсуство уговора; Pezzana (op. cit., стр. 659) с правом указује да су емфитевзе из конституције од 319. године наследници кондуктора као поверилаца *partes fructuum*; он такође износи да *dominus fundi* из таблице Албертини није власник већ емфитевза, што између ова два стварна права повлачи дубоку разлику. Занста, поједине конституције из периода домината користе термин *dominus* за емфитевзу (тако у С. Theod. 2, 25, 1: „In Sardinia fundis patrimonialibus vel emphyteuticariis per diversos nunc dominos distributis“; такође 5, 12, 18; С. Iust. 11, 62, 2, 1; 11, 66, 2 пр).

44) Monier, op. cit.

45) Pezzana, loc. cit.

46) Tocilesco: *Etude historique et juridique de l'emphytéose*, Paris 1883, стр. 77.

47) Beaudoain, op. cit., стр. 571—572.

48) Канон изражен у одређеној суми новца тешко је упоређивати са *partes agrariae*. Познато је да је канон редовно био знатно нижи него *vestigial* (овај је обично износио 1/10 — в. Tocilesco, op. cit., стр. 34—35). Једно прерачунавање показује да је уговорени канон код једног уговора износио 4%, тј. 1/25 (*ibidem*, стр. 75).

обавеза остави по страни, начин на који је она одређена — део плодова — има одлучујући утицај на положај окупанта: он се у овом погледу односи према емфитевзи као *colonus partiaris* према кондуктору⁽⁴⁹⁾. Наиме, апсолутна величина *partes fructuum* зависи како од напора који колон улаже у обраду земље, тако и од његове свесности приликом пријављивања укупног приноса. У оба случаја, уколико не жели да буде препуштен доброј вољи колона, *conductor* мора да врши стални надзор над њиховим радом⁽⁵⁰⁾. У случају екстериторијалности велепоседа и слабости императорског локалног административног апарата, *conductores* су свакако ово право надзора користили у највећем могућем обиму. Тешко је у таквој ситуацији претпоставити било какво осамостаљивање окупаната, а понајмање њихово прерастање у тако моћне личности као што су били емфитевзе у доминату.

Извесну слику о каснијем развоју односа, који су настали применом одредаба о окупацији *subseciva* и *agri rudes vel inculti* из *lex Manciana* и *lex Hadriana*, пружају таблице Албертини, документи с краја петог века. Међутим, како су ови документи настали у специфичним околностима вандалске владавине, није могуће без студиозних истраживања рећи какав је био карактер *culturae manciánae* и како се она односи према истовременим колонатским односима⁽⁵¹⁾.

У време када су откривени северноафрички натписи, научна јавност је примила са великим интересовањем ове документе, који су изнели на светлост односе непознате класичном римском праву. Посебно је *lex Hadriana* својим, по једном мишљењу⁽⁵²⁾ револуционарним захватима у учвршћене аграрне односе, доживео некритичко дивљење и приписиван му је ванвременски смисао⁽⁵³⁾. Данас је, међутим, могуће правилно оцењивање овог свакако значајног и занимљивог документа. *Lex Hadriana* није био, нити је могао бити, универзални рецепт за решење свих проблема римске пољопривреде у периоду принципата, а још мање то може бити изван свог историјског контекста. Али он свакако, у специфичним условима великих северноафричких салтуса, значи велики корак у нове друштвене односе, који су своју виталност показали и тиме што их срећемо још у петом веку, после пропасти римске владавине у Африци. И независно од тога да ли су се односи створени окупацијом *lege Hadriana* утопили после Константина у колонатске односе или нису, можемо рећи, парафразирајући Монијеа (*Moniera*): „Дух *lex Manciana* и *lex Hadriana* је — дух колоната”.

Мирослав Милошевић

49) Brissaud, op. cit., стр. 77—78.

50) О неопходности оваквог надзора писао је Плинијус, Либ. IX, 37: „Non nummo sed partibus locum, ac deinde ex meis aliquos operis exactores custodes fructibus ponam”.

51) В. неке напомене о томе код Pezzane, op. cit., стр. 671 и сл.

52) Carcopino, Клио 8, стр. 182.

53) Dr Carton, први коментатор *lex Hadriana*, упоредио је његове ефекте са аграрном политиком француске колонијалне управе у Тунису (*La „lex Hadriana”, Revue archéologique XXI (1893) стр. 39*) а Schulten (Клио 7, стр. 204) га је препоручио италијанском парламенту као узор за решавање аграрних проблема!